

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2005

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Τῶν Δωριέων κοιτίδα, γένεση καὶ μετανάστευση, μέρος Α', ὑπὸ τοῦ
Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου*.

Ἔχω τὴν τιμὴ νὰ σᾶς γνωρίσω τὸ πόρισμα ἐρευνᾶς μου γιὰ τὸν τόπο καὶ τὸν
χρόνο γενέσεως τοῦ δωρικοῦ ἔθνους, καθὼς καὶ γιὰ τὴ διεϊσδυση μεταναστευτι-
κῶν ομάδων του στὴν Πελοπόννησο.

Τὸ κείμενο τῆς ἀνακοινώσεως συγκροτεῖται ἀπὸ ἀποσπάσματα τοῦ κεφαλαί-
ου περὶ τῶν Δωριέων τῆς ὑπὸ δημοσίευση μονογραφίας μου *Ethnè grecs à l'âge
du Bronze*. Ἡ ἀνακοίνωση ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη: 1) Κριτικὴ τῶν θεωριῶν
καὶ 2) Ψήγματα αὐθεντικῶν ἀναμνήσεων μέσα σὲ ἱστορικοὺς μύθους. Θὰ παρου-
σιασθεῖ σὲ ἰσάριθμες συνεδρίες.

* MICHEL SAKELLARIOU, *Berceau, origine et migration des Doriens (Partie I)*.

Συντομογραφίες:

AA Archäologischer Anzeiger

ABSA Annual of the British School at Athens

AC Antiquité Classique

AJA American Journal of Archaeology

AÖAW Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien.

Phil.-Hist. Klasse

BICS Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London

FDE Hansen, Fouilles de Delphes.

FGrHF. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*

G&R Greece and Rome

GGMC. Müller, *Geographi Graeci Minores*

Α'

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ

Στὸ μέρος τοῦτο θὰ ἐπισκοπήσω κριτικά, πρῶτα μὲν τὴν ἐπικρατοῦσα θεωρία γιὰ τὴν κοιτίδα, τὸν χαρακτήρα καὶ τὴ μετανάστευση τῶν Δωριέων, ἔπειτα δὲ τις δύο ἀντίθετες πρὸς αὐτὴν θεωρίες.

Ἐναντι καὶ τῶν τριῶν θεωριῶν τοποθετοῦμαι, ἐν συνόψει, ὡς ἑξῆς: Γενικῶς, δὲν υἱοθετῶ καμμία ἀπὸ αὐτές, ἀλλὰ εἰσηγοῦμαι μία ἄλλη ἀπὸ ἄκρου σὲ ἄκρο διαφορετικῆ. Διαπιστώνω ὅτι ἡ ἐπικρατοῦσα θεωρία διαφέρει ἀπὸ τὴν εἰκόνα πού προκύπτει ἀπὸ μία μελέτη τοῦ συνόλου τῶν στοιχείων πού μᾶς προσφέρονται ἀπὸ τις ἀρχαῖες πηγές σὲ συνδυασμὸ μὲ πρόσφατα διαλεκτολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Τοῦτο δέ, ἐπειδὴ ἐξ ἀρχῆς μὲν στηρίχθηκε σ' ἐλάχιστα ἐκ τῶν ὡς ἄνω στοιχείων καὶ διαμορφώθηκε ὑπὸ τὴν ἐπίδραση μιᾶς συγκεκριμένης πολιτικῆς ιδεοληψίας, ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ ἐπηρέασε τὴν ἐρμηνεία τῶν διαλεκτολογικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Ἐκ τῶν θεωριῶν πού ὀρθώθηκαν ἐναντίον τῆς ἐπικρατοῦσας, ἡ παλαιότερη, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀποφάνθηκε δογματικὰ ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν μποροῦσαν νὰ ἔχουν ἀναμνήσεις γεγονότων ἀρχαιότερων τοῦ ἀλφάβητου, καὶ συνεπῶς ὅλες οἱ σχετικὲς πληροφορίες εἶναι φανταστικὲς, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἔβαλε στὴ θέση τους προϊόντα τρωτῶν συλλογισμῶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ νεότερη ἐκ τῶν ἀρνητικῶν θεωριῶν δὲν μὲ πείθει, ἐπειδὴ νομίζει ὅτι ἀποδεικνύει τὸ μὴ ἱστορικὸν τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως βάλλοντας ἐναντίον τῆς ἐπικρατοῦσας θεωρίας, ἡ ὁποία, τὸ ἐπαναλαμβάνω, εἶναι ἓνα νεότερο κατασκευάσμα, καὶ ἀπαξιώνοντας δογματικὰ τὸ σύνολο τῶν ἀρχαίων εἰδήσεων, χωρὶς νὰ τις μελετήσῃ.

HZ Historische Zeitschrift

MAB Miscellanea Academica Berolinensia

MH Museum Helveticum

NJ Neue Jahrbücher für das klassische Altertum

PdP Parola del Passato

RE Pauly, Wissowa, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*

RFIC Rivista di Filologia e di Istruzione Classica

RhM Rheinisches Museum für Philologie

SGDI H. Collitz, Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften.

SMEA Studi Micenei ed Egeo-Anatolici

SÖAW Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien

Ἡ ἐπικριτικὴ τοποθέτησή μου ἔναντι ὄλων τῶν ὡς ἄνω θεωριῶν προκύπτει ἀπὸ λεπτομερῆ κριτικὴ τῶν ἐπιχειρημάτων τους.

Α. Η ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΕΩΡΙΑ

Διατυπωμένη γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν Κ. Ο. Müller στὸ μεγάλο ἔργο του γιὰ τοὺς Δωριεῖς, περὶ τὰ μέσα τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰώνα¹, καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ ἄλλους Γερμανοὺς ἱστορικοὺς, γλωσσολόγους καὶ ἀρχαιολόγους, ἡ ἐπικρατοῦσα θεωρία βεβαιώνει ὅτι οἱ Δωριεῖς ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἢ τέσσερες μεγάλους κλάδους τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι δημιουργήθηκαν ἐκτὸς Ἑλλάδος πρὶν ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν μεταναστεύσει πρὸς Νότον, καὶ φαντάζεται τοὺς Δωριεῖς νὰ εἰσβάλλουν στὴν Ἑλλάδα, πολυάριθμοι, μαχητικοί, καταστρέφοντας τὸν κόσμο ποὺ περιγράφουν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Αὐτὴ ἡ θεωρία βασίσθηκε σὲ τρία βάρθρα, ὅλα ἀδεμελίωτα.

Τὸ πρῶτο βάρθρο ἔγκειται σὲ μίαν ἀρχαία ἰδέα, κατὰ τὴν ὁποία οἱ Δωριεῖς συνιστοῦσαν ἓνα πολυπληθῆ κλάδο τῶν Ἑλλήνων. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἰδέα ἔρχεται σ' ἀντίθεση μὲ πολλὰ ἄλλα ἀρχαία δεδομένα, φαίνεται δὲ ὅτι σχηματίσθηκε κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ καὶ ἐνισχύθηκε ἐν συνεχείᾳ λόγῳ τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τῆς δωρικῆς διασπορᾶς καὶ τῆς σημασίας πλείστων δωρικῶν κρατῶν ὡς πολιτικῶν, στρατιωτικῶν, πολιτιστικῶν καὶ ἀποικιακῶν παραγόντων. Δηλαδή ὁ Müller καὶ οἱ συνεχιστές του πρόβαλαν στὸ προϊστορικὸ παρελθὸν μίαν ἰδέα καὶ μερικὲς πραγματικότητες τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, καὶ τοῦτο σὲ πείσμα ἄλλων ἀρχαίων δεδομένων, μάλιστα δὲ τῶν μαρτυριῶν ποὺ ἀναφέρονται συγκεκριμένα στὴ δωρικὴ μετανάστευση.

Τὸ δεύτερο βάρθρο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἰδεολογήματα ποὺ γεννήθηκαν τὸν πρῶτο 19ον αἰώνα: τὴν παράσταση τῶν Δωριέων ὡς μιᾶς ράτσας καθαρῆς ἀπὸ προσμείξεις, καὶ γιὰ τοῦτο ἄλκιμης, καὶ τὴν τοποθέτηση τῆς κοιτίδας τους μακριὰ ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ Ἑλλάδα. Καὶ τὰ δύο τοῦτα ἰδεολογήματα προέκυψαν ἀπὸ μίαν διαδικασίαν ποὺ ἄρχισε μὲ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Σπάρτης σὲ πρότυπο τοῦ πρωσσικοῦ милитарισμού καὶ ἀπὸ τὸν παραλληλισμὸ τῶν Δωριέων μὲ τοὺς “μὴ παρακμασμένους βορείους λαούς”². Ἐκεῖ δεμελιώθηκε ὁ ἰσχυρισμὸς, ἀντίθετος μὲ τίς

1. K. O. Müller, *Die Dorier*, II, 1824, 46 κεξ = 1844², 47 κεξ.

2. E. Will, *Doriens et Ioniens. Essai sur la valeur du critère ethnique appliqué à l'étude de l'histoire et de la civilisation grecques*, 1956, σποραδικά, A. Shnapp-Gourbeillon, στὸ Cl. Mossé, *La Grèce ancienne*, 1986, 43 κεξ.

μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων πηγῶν, ὅτι οἱ Δωριεῖς ἔμειναν στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη ἕως τὸν καιρὸ πού ἤρμησαν ἐναντίον τῶν κρατῶν τῆς Ἑλλάδος πού ὕμνησε ὁ Ὅμηρος καὶ τὰ συνέτριψαν, ἐπειδὴ τὰ ἐκεῖ ἐλληνικὰ φύλα εἶχαν ἀναμειχθεῖ μὲ προελληνικά, τὸ δὲ προκύψαν μείγμα εἶχε μειωμένη ρώμη. Οἱ ἀρχικὲς ὑπερβολὲς αὐτοῦ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ σχήματος ἀπαλύνθησαν καὶ στὸ τέλος ἐγκαταλείφθηκαν. Ἀλλὰ ἡ ἐπίδρασή τους ἔμεινε ἀδικτη ἀναφορικὰ μὲ τὴ θέση τῆς ἐστίας τῶν Δωριέων ἐκτὸς τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου.

Τὸ τρίτο βᾶθρο κατασκευάσθηκε, μετὰ τὰ δύο προηγούμενα, ἀπὸ διαλεκτολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ πορίσματα ἐρευνῶν πού διεξήχθησαν ἀπὸ τις τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἔπειτα. Ἐρμηνευόμενα ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ιδεολογημάτων πού προηγήθηκαν, φάνηκαν νὰ τὰ ἐπιβεβαιώνουν.

— Οἱ γλωσσολόγοι διαπίστωσαν τὴ στενὴ συγγένεια τῆς δωρικῆς διαλέκτου μὲ τὴ λοκρικὴ, τὴ φωικικὴ, τὴν αἰτωλικὴ, τὴν ἀκαρνανικὴ, καθὼς καὶ μὲ τις διαλέκτους τῆς πελοποννησιακῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Ἀχαΐας Φθιώτιδος, ἀλλὰ καὶ τὴ μερικὴ συγγενεία τῆς μὲ τὴ βοιωτικὴ καὶ τὴ θεσσαλική. Οἱ ἴδιοι διαίρεσαν τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα ἀρχικὰ σὲ τέσσερες βασικὲς διαλέκτους (τὴν ἰωνικὴ-ἀττικὴ, τὴν ἀρκαδο-κυπριακὴ = ἀχαϊκὴ, τὴν αἰολικὴ καὶ τὴ δωρικὴ + βορειο-δυτικὴ), ἔπειτα σὲ τρεῖς κλάδους (τὴν ἰωνικὴ-ἀττικὴ, τὴν κεντρῶα [αἰολικὴ + ἀρκαδο-κυπριακὴ = ἀχαϊκὴ] καὶ τὴ δωρικὴ + βορειοδυτικὴ) καὶ σημείωσαν τὴν ἐμφάνισι, σὲ διάφορες ἐλληνοφῶνες περιοχὲς, μερικῶν φαινομένων ἀσύμφωνων πρὸς τοὺς φωνολογικοὺς καὶ μορφολογικοὺς κανόνες τῆς τοπικῆς διαλέκτου, σύμφωνων ὅμως μὲ ἐκείνους κάποιας ἄλλης ἐλληνικῆς διαλέκτου. Βάσει αὐτῶν τῶν ἐπισημάνσεων, οἱ γλωσσολόγοι κατέληξαν στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: 1) Ἡ δωρικὴ καὶ οἱ συγγενικὲς διάλεκτοι, πού ὀνομάσθηκαν συνολικὰ “βορειοδυτικὲς”, προέκυψαν ἀπὸ μίᾶ παλαιότερη ἐνιαία διάλεκτο, πού ἀποκλήθηκε “δυτικὴ ἐλληνικὴ”. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ἐπέσυρε τὴν ἰδέα ὅτι ‘δωρικὴ μετανάστευσι’ σήμαινε μετακίνηση ἐνὸς μεγάλου πληθῶς Ἑλλήνων. 2) Οἱ σποραδικὲς ἐμφανίσεις ἰωνίζοντων ἢ αἰολίζοντων ἢ ἀρκαδίζοντων = ἀχαϊζόντων διαλεκτικῶν φαινομένων ἐκτός, ἀντιστοίχως, τῶν περιοχῶν ὅπου ἐπικρατοῦσαν οἱ οἰκτεῖς διάλεκτοι ἀνάγονταν σὲ παλαιότερους πληθυσμοὺς ἰωνόφωνους ἢ αἰολόφωνους ἢ ἀρκαδο(αχαϊό)φῶνους οἱ ὅποιοι ἐπικαλύφθηκαν ἀπὸ ἐπήλυδες, τοὺς καὶ χρεῖστες τῆς διαλέκτου πού ἐπικράτησε. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ἔδωσε λαβὴ στὴ διατύπωση ἐνὸς ἐρμηνευτικοῦ μοντέλου: ὑποστρώματος καὶ ἐπιστρώματος. 3) Κατὰ συνέπεια τοῦ προηγούμενου συμπεράσματος, ἐγίνε δεκτὸ ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ διακριτικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τριῶν πρωτογενῶν ἐλληνικῶν διαλέκτων,

ιωνική, “κεντρώα” και “δυτική”, διαμορφώθηκαν εκτός Ελλάδος και, επομένως, ότι το ίδιο ίσχυε για την αρχή, αντιστοίχως, των Ίωνων, των “Κεντρώων” και των “Δυτικών”. 4) Με το πού υποτέθηκε ότι οι ως άνω έλληνικοί κλάδοι διαμορφώθηκαν εκτός Ελλάδος και παρατηρήθηκε (α) ότι ίγνη ιωνικού υποστρώματος εμφανίζονται τόσο σε “κεντρώες” όσο και σε “δυτικές” διαλέκτους, (β) ότι ίγνη “κεντρώου” υποστρώματος εμφανίζονται σε “δυτικές” διαλέκτους και (γ) ότι το μοναδικό ιωνικό ιδίωμα στη μητροπολιτική Ελλάδα, το αττικό, δεν παρουσιάζει κανένα ίγνος οίουδήποτε υποστρώματος, όχι μόνον έμπεδώθηκε ή πεποιθήση ότι “Δυτικοί” έφθασαν στην Ελλάδα τελευταίοι, αλλά και ότι οι “Κεντρώοι” προηγήθηκαν από τους “Δυτικούς”, οι δέ Ίωνες ήλθαν πριν από όλους.

— Οι αρχαιολόγοι πού μελετούσαν τις καταστροφές των μυκηναϊκών ανακτόρων και λοιπών θέσεων, καθώς και τὰ έπακόλουθα αυτών των καταστροφών – από την πενία και τή δημογραφική συρρίκνωση έως τους νεωτερισμούς (γεωμετρικό ρυθμό, χρήση σιδήρου αντί χαλκού, ταφή των νεκρών αντί τής καύσεως) – βρήκαν έτοιμους υπεύθυνους για όλ’ αυτά στους Δωριείς και λοιπούς “Δυτικούς”, ήδη θεωρουμένους ως πολεμοχαρείς, μη έκλεπτυσμένους και όλως άμέτοχους του μυκηναϊκού πολιτισμού.

— Τέλος, οι ιστορικοί, άποδεχόμενοι τὰ ως άνω συμπεράσματα των γλωσσολόγων και των αρχαιολόγων, τὰ συστηματοποιούσαν χωρίς νά λαμβάνουν ύπ’ όψη και τις όλως διαφορετικές ειδήσεις αρχαίων πηγών.

Έτσι σφυρηλατήθηκε και έμπεδώθηκε ή ιδέα μιās μεγάλης κλίμακας μεταναστεύσεως των “Δωριέων” ή “Δυτικών”, πού ήλθαν από τὰ βόρεια Βαλκάνια ή, έστω, από τή νότια Ίλλυρία, κατατρόπωσαν τὰ ισχυρά βασίλεια τής μυκηναϊκής Ελλάδος, εισήγαγαν τόν “άπλοϊκό” γεωμετρικό ρυθμό, έφεραν όμως επίσης τήν έπεξεργασία του σιδήρου και τήν ταφή.

Άργότερα αυτές οι ιδέες υπέστησαν τροποποιήσεις:

— Πρώτον και κυρίως, τὰ αρχικά αρχαιολογικά πορίσματα άμφισβητήθηκαν και τελικά έγκαταλείφθηκαν τó ένα μετά τó άλλο. Νεότερες έρευνες άποσυνέδεσαν τις μεταναστεύσεις των Δωριέων και λοιπών “Δυτικών Έλλήνων” από τους ως άνω σημαντικούς νεωτερισμούς. Έξ άλλου διαπιστώθηκε ότι μετά τήν καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων εμφανίζονται σημεία πολιτιστικής συνεχείας πού υποδεικνύει συνέχεια και στη σύνθεση του πληθυσμού. Παρ’ όλα τούτα όμως, λίγοι, σχετικά, σκέφθηκαν νά προχωρήσουν σ’ αναθεώρηση τής παραδεδομένης θεωρίας περι δωρικής μεταναστεύσεως. Σύμφωνα με τήν πιό σημαντική αναθεωρημένη πρόταση, οι Δωριείς και τὰ λοιπά “δυτικά” φύλα

είσχωρήσαν στήν Πελοπόννησο ἀρκετά ἀργότερα ἀπό τήν καταστροφή τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων, ἐπωφελοῦμενοι ἀπό τήν ἀραίωση τοῦ πληθυσμοῦ καί τήν ὑποβάθμιση τῶν ἀμυντικῶν δυνατοτήτων του.

– Στό διαλεκτολογικό πεδίο, ἡ ἀποδοχή μιᾶς μαζικῆς εἰσβολῆς στήν Ἑλλάδα φύλων πού μιλοῦσαν τή δωρική καί τίς λοιπές “δυτικῆς” διαλέκτους δέν ἀμφισβητήθηκε μέχρι τῶν πρώτων ἐρευνητῶν τῶν μυκηναϊκῶν κειμένων πού ἔχουν γραφεῖ μέ στοιχεῖα τῆς Γραμμικῆς Β. Ἐκτοτε ἐγίνε δεκτό ὅτι οἱ διάλεκτοι τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἄρχισαν νά διαφοροποιοῦνται ὄχι ἐκτός, ἀλλά ἐντός τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου καί, κατά συνέπεια, ὅτι ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἐφθάσαν ἐκεῖ συγχρόνως. Ὡστόσο παρέμεινε ἡ ἀπόδοση στό ἐθνικό ὄνομα “Δωριεῖς” καί στόν ὄρο “δωρική μετανάστευση” διαστάσεων πολύ μεγαλύτερων ἀπό ἐκεῖνες πού ὑποδεικνύουν οἱ ἀρχαῖες πηγές. Πράγματι, ὅπως θά δοῦμε, αὐτές διαστέλλουν κατηγορηματικά τοὺς Δωριεῖς ἀπό τοὺς Βοιωτοὺς, τοὺς Θεσσαλοὺς, τοὺς Αἰτωλοὺς, τοὺς Φωκεῖς, τοὺς Λοκροὺς, τοὺς Αἰνιάνες καί ἄλλους καί περιγράφουν μόνον τοὺς Δωριεῖς ὡς διαιρουμένους σέ τρεῖς φυλές, μέ τὰ ὀνόματα Ὑλλεῖς, Δυμάνες καί Πάμφυλοι, γεγονός πού ἐπιβεβαιώνεται ἀπό πολυάριθμες ἐπιγραφές προερχόμενες ἀπό διάφορες περιοχές τῆς δωρικῆς ἐξαπλώσεως. Ἐπί πλέον τούτων, οἱ πηγές ἐμφανίζουν τοὺς Δωριεῖς νά ἐκκινοῦν, ὄχι ἐκτός τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου ἢ ἀπό τίς παρυφές τῆς, ἀλλά ἀπό τή Δωρίδα, καί περιγράφουν τίς κύριες μεταναστευτικῆς ὁμάδες τους ὡς ὀλιγάνθρωπες.

ΘΕΩΡΙΕΣ ΠΟΥ ἈΡΝΟῦΝΤΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΔΩΡΙΚΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΩΣ

Θεωρία πού ταυτίζει τοὺς Δωριεῖς μέ τοὺς Ἀχαιοὺς

Τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα καί τίς δύο πρώτες τοῦ 20οῦ ἀμφισβητήθηκε ἡ ιστορικότητα τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως καί παράλληλα ὑποστηρίχθηκε ὅτι οἱ ὀνομαζόμενοι κατὰ τοὺς ιστορικοὺς χρόνους Δωριεῖς κατάγονταν ἀπό τοὺς Ἀχαιοὺς τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Αὐτὴ ἡ ἀποψη διατυπώθηκε ὡς πτυχὴ ἐνὸς δόγματος, κατὰ τὸ ὁποῖο καμμία ἀπὸ τίς ἐλληνικῆς παραδόσεις γιὰ γεγονότα ἀρχαιότερα τῆς καθιερώσεως τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου δέν ἀπῆχει ἀναμνήσεις ιστορικῶν γεγονότων, ἀλλὰ εἶναι εἴτε λαϊκοὶ μῦθοι εἴτε λόγιες κατασκευές. Οἱ εἰσηγητῆς αὐτοῦ τοῦ δόγματος διακήρυτταν μέ βεβαιότητα ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς ἀλφαβητικῆς ἐποχῆς δέν μπορούσαν νά ἔχουν ἀναμνήσεις γιὰ ιστορικά γεγονότα πού συνέβησαν πρὸ τῆς χρήσεως τοῦ ἀλφαβήτου καί, κατὰ

συνέπεια απέκλειαν ἐκ τῶν προτέρων τὴ δυνατότητα μεταδόσεως ἱστορικῶν ἀναμνήσεων διὰ τῆς προφορικῆς ὁδοῦ. Πρόκειται γιὰ ἓνα δόγμα σχολῆς, ποῦ διατύπωσε καὶ πρῶτος ἐφάρμοσε ὁ K. J. Beloch, ἀκολουθούμενος κυρίως ἀπὸ μαθητὲς του στὸ πανεπιστήμιο τῆς Ρώμης, ὅπου δίδαξε ὁ κατὰ πάντα τὰ ἄλλα μεγάλος καὶ θετικὰ ρηξικέλευθος Γερμανὸς ἱστορικός. Συνεπείς σ' αὐτὸ τὸ δόγμα, ὁ Beloch καὶ οἱ συνεχιστὲς του, θεώρησαν μάταιο τὸ νὰ διερωτηθοῦν χωριστὰ γιὰ κάθε παράδοση, ἐὰν εἶναι φανταστικὴ ἢ γνήσια, καὶ τὸ νὰ ὑποβάλουν σὲ κριτικὸ ἔλεγχο τὶς σχετικὲς πληροφορίες. Δηλαδή αὐτοσπερήθησαν, ἀναφορικὰ μὲ τὸ σύνολο τῶν προαλφάβητικῶν γεγονότων, τοῦ δοκιμασμένου ἐργαλείου τοῦ ἱστορικοῦ, τῆς κριτικῆς τῶν πηγῶν.

Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀρνιόνταν δογματικὰ τὴ δυνατότητα τῶν Ἑλλήνων νὰ διατηροῦν ἀναμνήσεις γεγονότων ἀρχαιοτέρων τοῦ ἀλφάβητου, οἱ ἀμφισβητοῦντες τὴν ἱστορικότητα τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως ἐπικαλέσθησαν ὀρισμένα ἐπιχειρήματα³. Ἀναφέρω τὰ κυριότερα: (α) Ἡ ἕκταση τῆς Δωρίδος ἦταν ἀσήμαντη. Ἦταν λοιπὸν ἀδύνατο γιὰ μετανάστες ποῦ ξεκίνησαν ἀπὸ αὐτὴν νὰ κατακτήσουν τόσες χώρες στὴν Πελοπόννησο. Αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα δὲν ἀποδεικνύει ὅτι δὲν ἔγινε ἡ δωρικὴ μετανάστευση, ἀλλὰ συνεπάγεται ὅτι ἡ Δωρίς τῶν ἱστορικῶν χρόνων δὲ θὰ ἦταν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως ἡ μοναδικὴ πηγὴ ἀριθμοῦ ἀνδρῶν ἱκανῶν νὰ κατακτήσουν διὰ μιᾶς τὴν Ἀργολίδα, τὴ Λακωνία καὶ τὴ Μεσσηνία. Αὐτὴ ἡ ἐκτίμηση ἀναιρεῖται ἐν ὄψει τῶν ἐξῆς δεδομένων ἀπὸ ἔγκυρες, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀρχαῖες εἰδήσεις, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες οἱ Δωριεῖς ποῦ εἰσχώρησαν στὴν Πελοπόννησο, μολονότι προέρχονταν ἀπὸ περιοχὴ ἐκτάσεως μεγαλύτερης ἀπὸ τὴ Δωρίδα τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἦσαν πάντως ὀλιγάριθμοι, ἡ δὲ Κορινθία, ἡ Ἀργολίς, ἡ Λακωνία καὶ ἡ Μεσσηνία δὲν κατακτήθηκαν ἐξ ὀλοκλήρου εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ σὲ διάστημα γενεῶν (πιὸ κάτω, σελ. 52, 54-55, 60). (β) Σύμφωνα μὲ ὁμηρικὲς μαρτυρίες, οἱ Λοκροὶ χρησιμοποιοῦσαν ἐλαφρὰ ὅπλα. Ἄρα τὸ ἴδιο θὰ συνέβαινε μὲ τοὺς κατοίκους τῆς γειτονικῆς Δωρίδος. Γεγονὸς ποῦ δὲ θὰ ἐπέτρεπε σ' αὐτοὺς νὰ νικήσουν τὰ βαρεῖα

3. K. J. Beloch, *RhM*, v. σ. 45, 1890, 555-598, ἴδιος, *Griechische Geschichte*, I 1, 1893, 146 κεξ. = 1912², 76-98, V. Costanzi, *RFIC*, 45, 1914, 546-547, L. Pareti, *Storia di Sparta arcaica*, I, 1917, 66 κεξ., 81 κεξ., 86 κεξ., 92, 96 sqq., 101 κεξ. 108 κεξ., 114-115, καὶ σποραδικὰ, U. Kahrstedt, *NJ*, 22, 1919, 71-75, G. de Sanctis, *Storia dei Greci*, I, 1940, 154 = 1954¹, 76-79, 1961⁶, 76-79, 164, 485, C. G. Thomas, *SMEA*, 19, 1978, 77, 87. - Ἡ ἱστορικότητα τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως ἀμφισβητήθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν B. Niese, *HZ*, 43 = v. σ., 7, 1880, 389.

όπλισμένα στρατεύματα τών μεγάλων κρατῶν στήν Ἀργολίδα, στή Λακωνία καί στή Μεσσηνία καί νά ἀλώσουν τίς ὀχυρωμένες ἀκροπόλεις τους. Αὐτό τὸ ἐπιχείρημα ἔπαψε νά ἰσχύει ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἔγινε πολλαπλὰ φανερό ὅτι οἱ Δωριεῖς εἰσχώρησαν στήν Πελοπόννησο πολὺ καιρὸ μετὰ τὴν κατάρρευση τῶν μυκηναϊκῶν δυνάμεων (πρὸ κάτω, σελ. 37-38, 53). (γ) Οἱ ἀρχαῖες πηγές μιλοῦν μόνον γιὰ “κάθοδο τῶν Ἡρακλειδῶν”, ὄχι καί γιὰ δωρική μετανάστευση πού εἶναι ἓνα μοντέρνο κατασκευάσμα. Αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἀβάσιμο: οἱ πηγές τοποθετοῦν τοὺς Ἡρακλειδῆδες ἐπὶ κεφαλῆς πολεμιστῶν πού ρητὰ ὀνομάζουν Δωριεῖς (πρὸ κάτω, σελ. 55-59).

Διαφέροντας ἀπὸ τὰ τρία προηγούμενα ἐπιχειρήματα (α-γ), τὰ ἐπόμενα (δ-θ) ἀμφισβητοῦν ἔμμεσα τὴν ἱστορικότητα τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως. Κύρια ἀποστολὴ τους εἶναι νά ὑποστηρίξουν τὴν ταυτότητα τῶν Δωριέων μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς. Δύο ἀπὸ αὐτὰ συνεργάζονται μεταξύ τους. (δ καί ε) Οἱ θεσμοὶ πού θεωροῦνται χαρακτηριστικοὶ τῶν Δωριέων δὲν εἶναι πραγματικὰ πανδωρικοί, ἀφοῦ δὲν ἀπαντοῦν σ' ὅλες τίς δωρικές πόλεις. Ἐπίσης ἀβάσιμη εἶναι ἡ σύνδεση τοῦ Ἡρακλῆ καί μερικῶν ἄλλων θεῶν ἀποκλειστικά μὲ τοὺς Δωριεῖς. Τὰ δύο τοῦτα ἐπιχειρήματα ἀποβλέπουν προφανῶς νά καταρτίψουν ἰσάρισμα ἄλλα, πού διαφοροποιοῦν τοὺς Δωριεῖς ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς. Βεβαίως ἐπιτυγχάνουν τὸν σκοπὸ τους, δεδομένου ὅτι ἀνταποκρίνονται στήν πραγματικότητα. Τοῦτο ὅμως δὲν συνεπάγεται καί τὴν ταύτιση τῶν Δωριέων μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς: τὸ ὅτι δὲν διαφέρουν ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ σημεῖα δὲν σημαίνει ὅτι δὲν διαφέρουν ὡς πρὸς ἄλλα. (ζ) Τὸ ἔθνικὸ ὄνομα Δωριεῖς ἐμφανίσθηκε γιὰ πρώτη φορά ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο, ἀπὸ ὅπου πέρασε στήν Πελοπόννησο. Αὐτὸς ὁ ἰσχυρισμὸς εἶναι ἀβάσιμος, δεδομένου ὅτι τὸ ὄνομα Δωριεῖς δηλώνει, μεταξύ ἄλλων, εἰδικῶς, ἓνα ἀπὸ τὰ ἔθνη, μέλη τῆς πυλαιο-δελφικῆς Ἀμφικτυονίας, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε τὸ ἀργότερο στήν ἀρχὴ τοῦ 8ου αἰῶνα π. Χ. (η) Ὁ Ἡρόδοτος βεβαιώνει ὅτι οἱ Δωριεῖς πῆραν τὸ ὄνομά τους μεταγενέστερα ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασή τους στήν Πελοπόννησο. Ἀλλά, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ὁ Ἡρόδοτος δὲν ἔχει σταθερὴ γνώμη γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ ὀνόματος τῶν Δωριέων (πρὸ κάτω σελ. 44-45), αὐτὴ ἡ βεβαίωση δὲν μπορεῖ νά ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα. Δεδομένου ὅτι τὸ ἔθνωνύμιον Δωριεῖς βασίζεται ἀναμφισβήτητα στὸ τοπωνύμιον Δωρίς, ἔχει προφανῶς σχηματισθεῖ στὴ Δωρίδα. (θ) Οἱ Ἀχαιοὶ τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, πού κατοικοῦσαν στήν Ἀχαΐα Φθιώτιδα καί στήν Ἀχαΐα τὴν πελοποννησιακὴν, μιλοῦσαν μία δωρική διάλεκτο. Ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ κάτοικοι αὐτῶν τῶν δύο περιοχῶν ἔφεραν τὸ ὄνομα Ἀχαιοὶ δὲν συνεπάγεται

υποχρεωτικά ότι κατάγονταν από αρχαϊκή ρίζα. Ώς κατακτητές χωρών που έφεραν το όνομα Αχαιία, ονομάσθηκαν φυσικά Αχαιοί, δηλαδή “κάτοικοι Αχαιίας”.

Κατά τή γνώμη των ίδιων άρνητών τής δωρικής μεταναστεύσεως, οί αρχαίοι τήν φαντάσθηκαν θέλοντας νά έρμηνεύσουν τις διαφορές που χώριζαν τόν κόσμο τους από εκείνον του Όμήρου, καθώς έβρισκαν Δωριείς στή θέση των Αχαιών και Όρακλειδες στή θέση των Πελοπιδών. Οί συλλογισμοί που διατυπώθηκαν προς ύποστήριξη αύτής τής άπόψεως έκλαμβάνουν ως γεγονός τήν ύπόθεση ότι ή δωρική μετανάστευση είναι ένα έφεύρημα. Πράγμα που άγει σέ φαύλο κύκλο.

Ό άρνητική τοποδέτηση του Beloch και των μαθητών του επί του προκειμένου δεν είχε άπήχηση, όχι μόνον γιατί τά έπιχειρήματά τους δεν ήσαν πειστικά, αλλά και γιατί ή ιστορικότητα των μεταναστεύσεων των Δωριέων, των Βοιωτών, των Θεσσαλών, των Αιτωλών και άλλων έθνών φαινόταν τότε νά επιβεβαιώνεται από τά συμπεράσματα των τότε αρχαιολογικών και διαλεκτολογικών έρευνών.

Θεωρίες περι παρουσίας των Δωριέων στην Πελοπόννησο και τήν Κρήτη κατά τή μυκηναϊκή εποχή

Οί πρόσφατοι άρνητές τής δωρικής μεταναστεύσεως, J. Chadwick και J. T. Hooker (1) χρησιμοποιούν άνακριβώς τó αρχαίο όνομα Δωριείς με τή σημασία του μοντέρνου όρου “Δυτικοί Έλληνες”, (2) καταφέρονται έναντίον μιās εικόνας των Δωριέων και μιās τής δωρικής μεταναστεύσεως που είναι εκείνες τής επικρατούσας μοντέρνας θεωρίας, (3) άμφισβητούν συνοπτικά και συνολικά τήν αρχαία παράδοση για τή δωρική μετανάστευση, για νά καταλήξουν, (4) στο νά ύποστηρίξουν, με μή πειστικά έπιχειρήματα, ότι οί Δωριείς ήσαν παρόντες στή μυκηναϊκή Ελλάδα, έχοντας μία κατώτερη κοινωνική θέση⁴.

Άς δούμε έγγύτερα τά τέσσερα τούτα σημεία.

1) Τό έθνωνύμιο Δωριείς που στήν αρχαιότητα δήλωνε ένα συγκεκριμένο έθνος, χρησιμοποιείται από τούς πρόσφατους άρνητές τής δωρικής μεταναστεύσεως με μία σημασία ταυτόσημη με τόν μοντέρνο όρο “Δυτικοί Έλληνες”, που

4. J. Chadwick, *G&R*, 3, 1956, 38-50, ίδιος, *BICS*, 23, 1976, 115-116, ίδιος, *PdP*, 31, 1976, 103-117, ίδιος, *The Mycenaean World*, 1976, 180-186, ίδιος *AÖAW*, phil.-hist. Klasse, 115, 1976, 183 κεξ., ίδιος, στο D. Musti, *Le origini dei Greci. Dori e mondo egeo*, 1986, 3-12, ίδιος στο A. Φ. Χριστιδής, *Ιστορία τής έλληνικής γλώσσας*, 2001, 297, J. T. Hooker, *Mycenaean Greece*, 1976, 170-180, ίδιος, *Klio*, 61, 1979, 353-360 σποραδικά (αυτό τó άρθρο είναι κυρίως μία δικαιολογημένη άπάντηση στο άρθρο του Z. Rubinsohn, *PdP*, 30, 1975, 105-131), C. G. Thomas, *SMEA*, 19, 1978, 77-87. Πρβλ. A. Bartonek, *SMEA*, 26, 1987, 14.

δημιουργήθηκε για να δηλώσει τους χρήστες μιας ομάδας αρχαίων ελληνικών διαλέκτων, ομάδα που σε ξένες γλώσσες λέγεται *westgriechisch*, *west Greek*, *grec occidental*. Αλλά οι διάλεκτοι αυτής της ομάδας μιλιόνταν από πολλά έθνη, που ξεχώριζαν το ένα από τα άλλα, έχοντας το δικό του όνομα και όντας αυτόνομο, με τους Δωριείς να ξεχωρίζουν ακόμη περισσότερο, χάρη στην αποκλειστική σ'αυτούς διαίρεση σε τρεις φυλές, Ύλλεις, Δυμάνες και Πάμφυλοι. Έτσι, το να θεωρούνται οι Δωριείς όχι ως ένα έθνος, αλλά ως ομάδα εθνών, περιλαμβανουσα, εκτός των Δωριέων, τους Αίτωλους, τους Λοκρούς, τους Φωκείς και άλλα ελληνικά έθνη, αντιβαίνει στην πραγματικότητα και οδηγεί σε λανθασμένους αποδεικτικούς συλλογισμούς⁵.

2) Μ' αυτή τη χρήση του αρχαίου ελληνικού εθνωνυμίου *Δωριείς*, χρήση που καλύπτει επίσης όλους τους Έλληνες, για τους οποίους κατασκευάσθηκε ο μοντέρνος όρος "Δυτικοί Έλληνες", τροφοδοτείται μία κριτική που, στην πραγματικότητα, στρέφεται εναντίον, όχι της αρχαίας εικόνας των Δωριέων και της μεταναστεύσεώς τους, αλλά της μοντέρνας. Σύμφωνα με' αυτήν, όπως είδαμε, α) οι Δωριείς διαμορφώθηκαν κάπου βορείως της ελλαδικής χερσονήσου,

5. Πρβλ. παρατηρήσεις των E. Risch, γλωσσολόγου, και F. Schachermeyr, ιστορικού. Έπικρίνοντας τον J. Chadwick, ο E. Risch, *SMEA*, 20, 1979, 101, απορρίπτει την εξίσωση από αυτόν "δωρική διάλεκτος" = "δυτική ελληνική διάλεκτος". Ο ίδιος χρησιμοποιεί τους όρους "δωρική διάλεκτος" η και "βορειοδυτική διάλεκτος" με επίγνωση της σημασίας τους και επικαλούμενος τη στενή συγγένεια της "δωρικής" με τη "βορειο-δυτική", χαρακτηρίζει άπιθανη την άποψη του Chadwick, κατά την οποία οι Δωριείς, από τη μία πλευρά, και οι "Βορειοδυτικοί Έλληνες", από την άλλη, έζησαν χωριστά επί αιώνες, οι μὲν πρώτοι στο έσωτερικό του μυκηναϊκού κόσμου, οι δὲ δεύτεροι έξω από τα όριά του. Ο F. Schachermeyr, σχολιάζοντας την ανακοίνωση του J. Chadwick στην Ακαδημία της Βιέννης, παρατηρεί, μεταξύ άλλων (*AÖAW*, *phil.-hist. Klasse*, 115, 1976, 198-199): "Nur der von Chadwick angebotenen Vorstellung, die er mit dem terminus 'Dorier' verbundet, kann ich als Historiker nicht zustimmen. 'Dorier' ist kein Terminus der modernen Wissenschaft, wie etwa 'Nordwestgriechen', sondern es handelt sich hier um einen Namen, den sich die alten Dorier mit Stoltz selber gegeben haben, und der für sie eine besondere Art des Lebens, auch des Kultus und besonders aber der Organisation (drei Phylen) darstellte. Dafür, dass das bereits in mykenischer Zeit allen Leuten angekommen wäre, die noch ekhonti sprachen, nicht aber das entwicklungs-mässig jüngere und den dorischen Dialekten nachher nicht verbrauchte *έχουσι*, gibt es nicht den mindesten Beweis, auch hielte ich es um ganz unwahrscheinlich. Was schliesslich die Dorische Wanderung betrifft, so ist sie durch die griechische Geschichtssage und Rückerinnerung (vgl. u. a. Tyrtaios) so gut bezeugt, dass wir keine Veranlassung haben dafür zu zweifeln".

β) δὲν εἶχαν καμμιά ἐπικοινωνία μὲ τὰ ἑλληνικά ἔθνη ποὺ κατέβηκαν νωρίτερα στὴν Ἑλλάδα, γ) ἦσαν πολυάριθμοι, καὶ δ) ἐπιτέθηκαν ἐναντίον τῶν ἰσχυρῶν κρατῶν τῶν Μυκηναίων, τῆς Πύλου καὶ τῆς Λακεδαίμονος καὶ κατεδάφισαν τὸν μυκηναϊκὸ πολιτισμό. Ἀλλά, σύμφωνα μὲ τις ἀρχαῖες πηγές, ἡ δωρικὴ μετανάστευση α) εἶχε ὡς ἀφετηρία μία περιοχὴ κειμένη στὴν καρδιά τῆς Στερεᾶς, β) ἀφοροῦσε ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ μεταναστῶν, καὶ γ) εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κατάληψη μίας μόνον θέσεως σὲ καθεμιά ἀπὸ τις ἀκόλουθες χῶρες, τῆς Κορίνθου στὴν Κορινθία, τοῦ Ἄργους στὴν Ἀργεῖα, τῆς Σπάρτης στὴ Λακωνία καὶ τῆς Στενυκλάρου στὴ Μεσσηνία, ἡ δὲ ὀλοκληρωτικὴ κατάληψη αὐτῶν τῶν χωρῶν καί, ἐπὶ πλέον αὐτῆς, ἡ ἐπέκταση τῶν Ἀργείων Δωριέων στὴν Τροιζηνία, στὴν Ἐπιδαυρία, στὴ Φλειασία, στὴ Σικυωνία, στὴ Μεγαρίδα καὶ στὴν Αἴγινα ἀπαίτησε περισσότερο χρόνο. Πάντοτε μέσα στὰ πλαίσια τῶν μοντέρνων θεωριῶν ποὺ ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ Δωριεῖς βρισκόνταν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ. περίπου, οἱ εἰσηγητές τους ἀντλοῦν ἐπιχείρημα ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ποὺ σημαδεύουν τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς δὲν ὑποδεικνύουν καθόλου μιὰν εἰσβολὴ “φύλων μᾶλλον βαρβάρων, ποὺ ἐξόρμησαν ἀπὸ τις μακρινὲς ἐστίες τους ἐναντίον τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου μὲ πρόθεση νὰ τὸν καταστρέψουν”⁶. Στὴν πραγματικότητα, ἔτσι δὲν ἀμφισβητεῖται ἡ δωρικὴ μετανάστευση, ὅπως ἀνακλᾶται στὴν ἀρχαία παράδοση, ἀλλὰ μιὰ μοντέρνα κατασκευὴ ποὺ ἀγνόησε τὴν ἀρχαία παράδοση⁷.

3) Οἱ πρόμαχοι τῶν ὡς ἄνω θεωριῶν ἀμφισβητοῦν τὴν ἀρχαία παράδοση (α) ἄλλοτε δογματικά, (β) ἄλλοτε μὲ ἓνα ἀβάσιμο ἐπιχείρημα.

α) Πεισμένοι ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ὅλες ἀνεξαιρέτως οἱ ἀρχαῖες ἑλληνικὲς παραδόσεις γιὰ γεγονότα τῆς προαλφαιτικῆς ἐποχῆς εἶναι μύθοι, βεβαιώνουν κατηγορηματικὰ ὅτι εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἀναξιόπιστες⁸. Αὐτὴ ὅμως ἡ τοποδέ-

6. J. T. Hooker, ἴδιο ἔργο, 165 κεξ., 173-180 καὶ J. Chadwick, *PdP*, 31, 1976, 103.

7. Πρὸλ. D. Musti, στὸ D. Musti, *Le origini dei Greci. Dori e mondo egeo*, 1986, 42-53. Σὲ μέρη ἐπιγραφόμενα χαρακτηριστικὰ *La migrazione dorica non fu una catastrophe καὶ Continuità e discontinuità tra Achei e Dori nella tradizione*, ὁ συγγρ. τονίζει δικαιολογημένα τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπικρατοῦσα εἰκόνα τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ δεδομένα τῆς παραδόσεως.

8. J. Chadwick, ἴδιο ἔργο, 105. “We need not therefore take the tradition too seriously”, (116) “I have said nothing about Greek tradition for I do not believe that one can reconstruct history from myth”. Ὁ J. T. Hooker, ἴδιο ἔργο, 168, ἐπαναλαμβάνει τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Beloch.

τηση δὲν δικαιολογείται, λαμβανομένων ὑπ' ὄψη ἐρευνῶν γιὰ τὶς προφορικὲς παραδόσεις προαλφάβητικῶν κοινωνιῶν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Αὐτὲς οἱ ἐρευνες ἔχουν δείξει συγκεκριμένα ὅτι οἱ ἀφρικανικὲς προαλφάβητικὲς κοινωνίες, τόσο ἀπὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ παρελθόν τους, ὅσο καὶ γιὰ πρακτικούς λόγους, φροντίζουν ὥστε νὰ συντηροῦν ἀναμνήσεις ὅσο τὸ δυνατόν πιστότερες στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Πρὸς τοῦτο χρησιμοποιοῦν τοὺς λεγομένους griots. Αὐτοὶ εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἀπομνημονεύουν καὶ νὰ ἀφηγοῦνται μὲ πολλὰς λεπτομέρειες γεγονότα, κάποτε πολὺ περασμένα. Ἐξ ἄλλου, στὶς ἴδιες κοινωνίες δὲν παρατηρεῖται σύγχυση μετὰξὺ ἱστορικῶν ἀφηγήσεων καὶ ἱερῶν μύθων ἢ λαϊκῶν παραμυθιῶν, τόσο μᾶλλον ποὺ οἱ griots διακρίνονται ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτὲς τῶν θεῶν καὶ τοὺς παραμυθάδες, ἐπὶ πλέον δέ, οἱ griots ἀνήκουν στὴν ἀνώτερη τάξη, ἐνῶ οἱ παραμυθάδες εἶναι μέλη τῆς κατώτερης. Καθὼς ἐπαναλαμβάνουν τὶς ἀφηγήσεις τους ἀρκετὰ συχνά, οἱ griots σπάνια περιπίπτουν σὲ λάθη. Καὶ τότε τὸ πολὺ προσεκτικὸ κοινὸ διορθώνει τὴν ἀπόκλιση. Οἱ ἐρευνητὲς κατέγραψαν, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἀναμνήσεις γιὰ μεταναστεύσεις καὶ ἰδρύσεις κρατῶν ποὺ συνέβησαν ἐπτά ἢ καὶ ὀκτὼ αἰῶνες νωρίτερα⁹. Τὰ πορίσματα αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν ἔλαβα ὑπ' ὄψη μου σὲ μελέτη μου, πρὸ δεκαπενταετίας, γιὰ τὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς παραδόσεις ἀναφερόμενες σὲ γεγονότα τῆς προαλφάβητικῆς ἐποχῆς. Ἐκεῖ ἐπισήμανα τὶς μεγάλες ὁμοιότητες τῶν ἐν λόγῳ ἑλληνικῶν παραδόσεων μὲ τὶς ὡς ἄνω μοντέρνες, ἰδίως ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ ἀντιστάσεως διαφόρων κατηγοριῶν θεμάτων στὴ φθορὰ τοῦ χρόνου¹⁰.

6) Τὸ μοναδικὸ συγκεκριμένο ἐπιχείρημα διατυπώνεται ἔτσι: “But (as we shall see below) details of the migration, such as routes followed, places conquered, and even peoples involved receive no direct confirmation from the monuments”¹¹. Αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα δὲν ἐπιτυγχάνει τὸν στόχο του, ἐπειδὴ: 1) Σύμφωνα μὲ ἐιδικούς, ἀκόμη καὶ μεταναστεύσεις, ὅπως τῶν Γαλατῶν στὴ Μικρὰ Ἀσία ἢ τῶν Οὐννων καὶ τῶν Νορμανδῶν στὴ δυτικὴ Εὐρώπη, δὲν ἀνιχνεύονται στὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα¹². 2) Δεδομένου ὅτι οἱ Δωριεῖς περιγράφονται

9. Κατάσταση τῆς ἐρευνας καὶ βιβλιογραφία: M. B. Sakellariou, *Between Memory and Oblivion. The Transmission of Early Greek Historical Traditions*, 1990, 19-28.

10. M. B. Sakellariou, ἴδιο ἔργο, σποραδικὰ καὶ ἰδίως 243 κεξ.

11. J. T. Hooker, ἴδιο ἔργο, 178: πρὸς 173: “It is impossible to equate the Dorian invaders with the destroyers of the Mycenaean civilization”.

12. Αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα χρησιμοποιήθηκε καὶ στὸ παρελθὸν ὑπὸ στοιχειώδη μορφή. Ὑστερότερα ἀναπτύχθηκε πρὸς ἀντίκρουση τῶν θέσεων τοῦ J. Chadwick καὶ τοῦ J. T. Hooker

ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὡς ὀλιγάριθμοι, ὡς προερχόμενοι ἀπὸ περιοχὴ ἐλάχιστα ἀπέχουσα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ ὡς καταλαβόντες μόνον ἀπὸ μία θέση στὴν Κορινθία, τὴν Ἀργολίδα, τὴ Λακωνία καὶ τὴ Μεσσηνία, δὲν ἀναμένεται ὅτι ἡ μετανάστευσή τους ἔχει ἀφήσει ὑλικά ἴχνη¹³. 3) Πρὸ τῆς δωρικῆς συνεχείας στὴ Λακωνία παρατηρεῖται ἀπουσία ἰχνῶν κατοικήσεως μεταξύ 1050 καὶ 950 π. Χ.¹⁴, ἢ ἀργότερα¹⁵, ὅσο γιὰ τὴ δωρική Κόρινθο, αὐτὴ κτίσθηκε μεταξύ 925 καὶ 875 π. Χ.¹⁶. Ὅθεν προκύπτει ὅτι οἱ Δωριεῖς εἰσῆλθαν στὴν Πελοπόννησο, τὸ νωρίτερο περὶ τὸ 1050 π.Χ. (πιὸ κάτω, σελ. 53-60) ἢ καὶ τὸν 10ον αἰῶνα¹⁷, καὶ σὲ περιορισμένη κλίμακα, γεγονός πού ἀνταποκρίνεται στὴ σπαρτιατικὴ παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Λακωνία κατακτίθηκε ἀπὸ 2.000 ἄνδρες. 4) Καὶ στὴν κοιτίδα τους καὶ κατὰ τὴ μετανάστευσή τους, οἱ Δωριεῖς ἦσαν ποιμένες ἡμινομάδες, ἐπομένως κατοικοῦσαν σὲ καλύβες καὶ χρησιμοποιοῦσαν κινητὰ σκευῆ ἀδράς κατασκευῆς καὶ φθαρτά. Στὶς χώρες πού κατέκτησαν θὰ ἀργησαν νὰ κτιζοῦν οἰκήματα ἀπὸ ἀνθεκτικὰ ὑλικά, νὰ κατασκευάζουν κεραμικὰ εἶδη καλοψημένα καὶ νὰ συγκεντρώνονται σὲ οἰκισμούς. Κατὰ συνέπεια, μεταξύ ὅλων τῶν μετακινήσεων πού ἔγιναν στὴν Πελοπόννησο μεταξύ τοῦ 1200¹⁸ καὶ

ἀπὸ τὸν P. A. Greenhalgh, *AC*, 21, 1978, 28-29 καὶ 30, καὶ ὡς καὶ ἀπὸ τοὺς M. S. F. Hood καὶ F. A. Winters (μνεία ἀπὸ τὸν R. Crossland στὸ D. Musti, *Le origini dei Greci. Dori e mondo egeo*, 1986, 335-336, σημ. 3).

13. Ὁ S. Hiller, στὸ D. Musti, ἴδιο ἔργο, 135-153 καὶ χάρτες 1-8 μὲ σχόλια, φρονεῖ ὅτι "senza la tradizione letteraria, sarebbe impossibile localizzare archeologicamente una migrazione dorica, ma in connessione con questa tradizione, i reperti archeologici guadagnano un piu concreto contesto storico" (σελ. 146). Ὡστόσο δέχεται τὴν ἄποψη ὅτι οἱ Δωριεῖς ὀρμήθηκαν ἀπὸ τὴν "Grecia settentrionale o nord-occidentale" (σελ. 135), δηλαδὴ μία περιοχὴ πού δὲν περιλαμβάνει οὔτε τὴ Δωρίδα οὔτε τὸν γῶρο μεταξύ αὐτῆς καὶ τῆς Ὀζολίας Λοκρίδος, ὅπου μᾶς ὀδηγοῦν οἱ ἐνδείξεις τῆς παραδόσεως καὶ ἄλλα δεδομένα. Ἔτσι οἱ διαπιστώσεις του σχετίζονται ὄχι μὲ τὴ μετανάστευση τῶν Δωριέων, ἀλλὰ μὲ μετακινήσεις ἄλλων στοιχείων πού δὲ μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν.

14. P. Cartledge, *Sparta and Lakonia*, 1979, 68-91.

15. V. Parker, *MH*, 52, 1995, 144-146.

16. V. Parker, ἴδιο ἔργο, 146.

17. V. Parker, ἴδιο ἔργο, 134 κεξ. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα μᾶς προσφέρει ἓνα σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς εἰσόδου τῶν Δωριέων στὴν Ἀργολίδα, ἡ ὁποία δὲν παρουσιάζει σημεῖα ρήξεως (R. A. Tomlinson, ἴδιο ἔργο, 51-65, T. Kelly, *A History of Argos to 500 B. C.*, 1976, 19-50).

18. Πολλὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα συνδεόμενα μὲ τὶς καταστροφές περὶ τὸ 1200 =

του 1000 π. Χ., ἡ δωρική μετανάστευση θὰ ἦταν ἡ τελευταία καὶ ἡ λιγότερο παραγωγικὴ ἀποτελεσμάτων διακρινομένων σὲ ἀρχαιολογικὸ ἐπίπεδο. Ὑπὸ τέτοιες συνθῆκες, πῶς θὰ μπορούσε τὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ νὰ διατηρεῖ στοιχεῖα ἀποδοτέα στοὺς Δωριεῖς; 5) Ἡ δωρική μετανάστευση, σημειώνει ἕνας ἐρευνητής, θὰ συντελέσθηκε μὲ βήματα μικρά, ἀραιὰ στὸν χρόνο, καὶ διάσπαρτα στὸν χῶρο¹⁹.

ἰσοσταθμισμένη χρονολογία C¹⁴ 1180 π. Χ. ἀποδίδονται σὲ ὀρθὸς βόρειας προέλευσης. Ἐνα μέρος τῶν εἰσβολῶν ἀποσύρθηκε, ἕνα ἄλλο ἔλαβε μέρος στὶς ἐπιδρομὲς τῶν “λαῶν τῆς θαλάσσης” στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο (F. Schachermeyr, *Etruskische Frühgeschichte*, 1929, 161, VI. Milojcic, *AA*, 1948-9, 12 κεξ., P. Krestchmer, *MAB*, 1950, 173 κεξ., N. K. Sandars, *AJA*, 67, 1963, 117-153, ἡ ἴδια, *Antiquity*, 38, 1964, 258-262, ἡ ἴδια, *The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean*, 1978, 84-97, W. Kimmig, *Studien aus Alteuropa*, 1, 1964, 220-283, M. Gimbutas, *Bronze Age Culture*, 1965, 339, W. A. Mac Donald, *Progress in the Past. The Rediscovery of Mycenaean Civilization*, 1967, 413-414, J. Bouzek, *Homerisches Griechenland im Lichte der archaeologischen Quellen*, 1970, 28 κεξ., 31 κεξ., 40 κεξ., 83, 200 κεξ., ὁ ἴδιος στὸ R. A. Crossland, A. Birchall, *Bronze Age Greece and the Balkans. Problems of Migration. Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory*, 1970, 1973, 169-177, M. I. Finley, *Early Greece. The Bronze and Archaic Ages*, 1970, 58-68, A. Snodgrass, *The Dark Ages of Greece*, 1971, 305 κεξ., 312-313, J. B. Rutter, *AJA*, 79, 1975, 17, καὶ 80, 1976, 187-188, S. Deger-Jalkotzy, *Fremde Zuwanderer im spätmykenischen Griechenland. Zu einer Gruppe handgemachten Keramik aus den Myk. III C Siedlungsschichten von Aigeira*, στὸ *SÖAW*, 326, 1977, 62-89, ἡ ἴδια, στὸ S. Deger-Jalkotzy, *Griechenland und die Levante während der “Dark Ages” vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr. Akten des Symposiums von Stift Zwettl (NO), 11.14. Oktober 1980*, 1983, 161-176, ἡ ἴδια, στὸ E. A. Braun, H. Matthäus, *Die nahöstlichen Kulturen und Griechenland an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr. Kolloquium... 1998, 2002*, 47-75, F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit*, III, 1979, IV, 1980, V, 1982, J. T. Hooker, *Mycenaean Greece*, 1979, 162, H. S. Catling, E. A. Catling, *ABSA*, 76, 1981, 71-92, G. Bokisch, στὸ P. Oliva, A. Frolikova, *Concilium Eirene, XVI. Proceedings of the 16th International Eirene Conference, Prague, 1982*, 1983, 63. Πρβλ. R. A. Tomlinson, *Argos and the Argolid*, 1972, 52 κεξ.).

Αὐτὰ τὰ συμπεράσματα ἐπιβεβαιώνονται ἢ καὶ συμπληρώνονται ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα: α) μερικὲς γραμματειακὲς πηγὲς ἀπηχοῦν ἀναμνήσεις ἐπεισοδίων συνδεσμένων μὲ τὴν παρουσία θρακικῶν καὶ πελασγικῶν ὀρθῶν στὴ Βοιωτία ἀπὸ τὴν εἴσοδό τους σ’ αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἕως τὴν ἔξωσή τους ἀπὸ τοὺς Βοιωτοὺς (M. B. Sakellariou, *Between Memory and Oblivion. The Transmission of Early Greek Historical Traditions*, 1990, 201-206) β) τὸ ὀνοματολόγιό τῆς Βοιωτίας, τῆς Εὐβοίας καὶ μερικῶν γειτονικῶν περιοχῶν περιέχει βάλκανικὰ ὀνόματα (M. B. Σακελλαρίου, *Αριάδνη*, 5, 1989, 33-38, ὁ ἴδιος στὸ M. B. Sakellariou, *Ποικίλα* (=Μελετήματα, 10), 1990, 115-132.

19. V. Parker, ἴδιο ἔργο, 131-132.

Όπως ο Beloch και οι όπαδοί του, ο Hooker υποθέτει ότι η δωρική μετανάστευση είναι μύθος που έπλασαν οι Έλληνες της αρχαϊκής εποχής, για να εξηγήσουν τις διαφορές ανάμεσα στη γλωσσική πραγματικότητα της εποχής τους και εκείνης που ανακλάται στα όμηρικά έπη²⁰. Αλλά: α) τίποτε δεν δείχνει ότι οι Έλληνες της αρχαϊκής εποχής ενδιαφέρονταν για μεταβολές γλωσσολογικού χαρακτήρα, β) ή εν λόγω έρμηνεία, με τὸ να είναι μία υπόθεση ύπηρετική μιάς άλλης, που πρέπει να αποδειχθεί, οδηγεί αναπόφευκτα σε φαύλο κύκλο.

4) Ο ισχυρισμός ότι οι Δωριείς βρίσκονταν στην Πελοπόννησο και στην Κρήτη κατά τη μυκηναϊκή εποχή και ακόμη παλαιότερα, υποστηρίζεται με επιχειρήματα που μπορούν να διατυπωθούν σύντομα ως εξής: Οι διαφορές μεταξύ της “δυτικής ελληνικής”, άλλως “δωρικής”, και των άλλων ιστορικών ελληνικών διαλέκτων δεν είναι σημαντικές. Συνεπώς, οι πρόγονοι των “Δυτικών Ελλήνων” ή “Δωριέων” δε θα είχαν αποκοπεί από τους προγόνους των μελλοντικών Αιολέων, Αρκάδων και Ίωνων κατά το διάστημα από τὸ 2000 ἔως τὸ 1200 π. Χ., σ’αὐτὸ δὲ τὸ διάστημα, ἡ διάλεκτός τους – ἡ “Δυτικὴ Ἑλληνικὴ” – θα εἶχε ἐξελιχθεῖ ἐφαπτομένη με τὴ διάλεκτο τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β, ἄλλως “Ανατολικῆς Ἑλληνικῆς”. Ἐτσι ὑπάρχει λόγος νὰ δεχθῶμε ὅτι οἱ Δωριεῖς ἢ “Δυτικοὶ Ἕλληνες” ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Κρήτης, τόσο μᾶλλον πού οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β παρουσιάζουν σποραδικὰ δείγματα μερικῶν φαινομένων ἀλλοτριῶν τῆς διαλέκτου τῶν πινακίδων, τυπικῶν δὲ τῆς “Δυτικῆς Ἑλληνικῆς” ἢ “Δωρικῆς”. Αὐτὰ τὰ φαινόμενα εἶναι: ἡ κατ’ ἐξαιρέση διατήρηση τοῦ παλαιοῦ ἰνδο-εὐρωπαϊκοῦ -τι, (π.χ. ἔχοντι) δίπλα στὸ κανονικὸ νεωτερικὸ -σι, (π.χ. ἔχουσι) ὁ ἐπίσης κατ’ ἐξαιρέση φωνηεντισμὸς -ο- τῶν ἑρρίνων ἡμιφώνων δίπλα στὸν κανονικὸ φωνηεντισμὸ -α- τῶν ἰδίων, ἢ μερικὴ χρήση δοτικῆς ἐνικῶν -ι ἀντὶ -ε καὶ μερικὰ ἄλλα²¹. Τοῦτο τὸ ἐπιχείρημα ὅμως εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἀδόκιμο. Πρῶτον, ἐπικαλεῖται τὶς λίγες καὶ κατ’ ἐξαιρέση ὁμοιότητες τῆς διαλέκτου τῶν πινακίδων μετὰ τὶς “δυτικῆς” ἑλληνικῆς διαλέκτους, παραβλέποντας τὶς πολλὲς καὶ γενικευμένες διαφορῆς τους. Δεύτερον, δέχεται, χωρὶς ἀποδείξεις, ὅτι ἡ διάλεκτος τῶν πινακίδων μιλιόταν ἀπὸ τὴ Θεσσαλία ὡς τὴ Λακωνία²². Ὅσον ἀφορᾷ τὴν προτεινομένη ἐρμηνεία τῆς σποραδικῆς ἐμ-

20. J. T. Hooker, ἴδιο ἔργο, 170.

21. J. Chadwick, *PdP*, 31, 1976, 111-114 καὶ *AÖAW* 193 κεξ, J. T. Hooker, ἴδιο ἔργο, 1976, 171-173.

22. Πινακίδες γραμμῆς μετὰ Γραμμικὴ Β δὲν βρίσκονται οὔτε βόρεια ἀπὸ τὴ Βοιωτία οὔτε στὴ βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο, στὴν Ἀρκαδία καὶ στὴ Λακωνία.

φανίσεως φαινομένων μὴ χαρακτηριστικῶν τῆς διαλέκτου τῶν πινακίδων, αὐτὴ ἔχει ἀποκρουσθεῖ ἀπὸ εἰδικούς²³. Στὸ κάτω-κάτω, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ αὐτὲς οἱ λίγες ἀποκλίσεις ὀφείλονταν σὲ γραφεῖς ποὺ μιλοῦσαν μίαν “δυτικὴ” διάλεκτο, δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ νὰ δεχθούμε ὅτι ἀνήκαν σὲ τμῆμα τοῦ ἐγγύριου πληθυσμοῦ, δεδομένου ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι μετανάστες ἢ αἰχμάλωτοι²⁴.

Ἀπὸ τὴν πλευρά μου, τοποθετήθηκα ἔναντι καὶ τῶν τριῶν θεωριῶν ἐλέγχοντας ὅλα τους τὰ ἐπιχειρήματα καὶ στὶς δύο συνιστώσες τους. Ἐξέτασα δηλαδὴ καὶ ἐὰν ἀνταποκρίνονται στὰ πράγματα καὶ ἐὰν εἶναι λογικῶς ὀρθά. Συνεπέρανα δὲ ὅτι:

– ἡ μὲν κρατοῦσα θεωρία εἶχε μὴ προσήκουσα ἐκκίνηση, καθ’ ὅσον φάνηκε νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ διαλεκτολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ἀλλὰ ἀπὸ μισὸν αἰῶνα ὅλα τὰ δεδομένα τῶν ὡς ἄνω κλάδων ἔχουν ἀλλάξει,

– οἱ δὲ δύο ἀρνητικὲς τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως θεωρίες ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἀκύρωση τῆς ἐπικρατοῦσας θετικῆς θεωρίας καὶ μὲ τὴ δική τους δικαίωση, ἀπαξιῶνοντας δογματικὰ τὴν κριτικὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων πληροφοριῶν.

Τὸ δεῦτερο μέρος τῆς ἀνακοινώσεώς μου θὰ κινηθεῖ σ’ αὐτὸ τὸ ἀνεπαρκῶς ἔρευνημένο πεδίο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ νεότερα πορίσματα τῆς διαλεκτολογίας καὶ τῆς ἀρχαιολογίας.

R É S U M É

Berceau, origine et migration des Doriens

Cette communication résume une partie des thèmes traités dans le chapitre sur les Doriens d’un livre intitulé ‘Ethnè grecs à l’âge du Bronze’, qui est sur le point de paraître dans la série MEΛETHMATA du Centre de l’Antiquité grecque et romaine de la FRS hellénique.

23. A. Bartonek, *Minos*, 12, 1971 (= M. S. Ruipérez. *Acta Myc.*, II, 1972), 353, ὁ ἴδιος *SMEA*, 26, 1987, 14, E. Risch, ἴδιο ἔργο, 101-102, P. G. van Soessbergen, *Kadmos*, 20, 1981, 42-47, R. A. Crossland, στὸ D. Musti, *Le origini dei Greci. Dori e mondo egeo*, 1986, 135-140, J. Duhoux, *Cretan Studies*, 1, 1988, 69 κεξ., O. Carruba, *Athenaeum*, 83, 1995, 37 κεξ.

24. Ἄλλες ἀντιρρήσεις: P. A. Greenhalgh, *AC*, 21, 1978, 29-30, A. Bartonek, *SMEA*, 26, 1987, 14, R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near-East*, 1988 210 κεξ., O. Carruba, ἴδιο ἔργο, 1995, 42 κεξ.